

NECATİ ÖNER ve MANTIĞIN TEMELİ

Mehmet Sait REÇBER*

Necati Öner'in klasik mantık alanındaki çalışmalarının yanı sıra üzerinde durduğu konulardan biri de mantığın temeli ya da kaynağı sorusu olmuştur. Bu bağlamda haklı olarak “mantığın ana ilkeleri” ya da “düşüncenin yasaları” olarak adlandırılan özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü hâlin imkânsızlığı ilkelerinin ontolojik temeli, modal statüsü ve evrenselliği hususlarına öncelik vermiştir. Bunlardan özdeşlik veya çelişmezlik ilkelerinden birinin esas alınması durumunda diğerlerinin onun farklı bir ifadesi veya türevi olarak görülebileceğini belirtir.¹ Bununla birlikte, “[i]nsan zihninin çelişmezlik ilkesine karşı hassaslığı diğerlerinden daha fazladır. Başka deyişle, insan bu ilkeye uyma zorunluluğunda olduğunun bilincine daha açıkça sahiptir.”²

Öner'e göre doğru düşünmenin koşullarını ve işleyişini konu edinen bir bilim dalı olarak mantık temelde “akıl yürütmek” olarak ifade edilen düşünce ve yargıda bulunmayı içerir. Mantığın temelini ise doğru düşünmenin söz konusu ilkeleri ve ilgili zihin fonksiyonları oluşturur. Mantığın temelini veya kaynağına ilişkin bir araştırmanın esasen bilginin kaynağı çerçevesinde ele alındığını düşünen Öner, bu bağlamda aklın ilkeleri ve kategoriler konusunun Antik Yunan felsefesinden itibaren tartışıldığını ifade eder. Öyle ki modern felsefede bu tartışma daha belirgin hale gelerek söz konusu ilkelerin ve kategorilerin doğuştan gelen bir bilgi olduğunu savunan akılcılık (rasyonalizm) ile bu bilginin tecrübeyle de kazanıldığını ileri süren ampirizm gibi birbirine zıt iki yaklaşım ortaya çıkmıştır.³

Mantığın temeli sorunu özünde mantıksal doğruların nasıl temellendirileceği, hangi veya nasıl bir zeminde açıklanabileceği sorusuyla ilişkili olan önemli felsefî bir konudur. İlk bakışta düşünmenin ya da rasyonel düşünmenin temelini teşkil eden, olmazsa olmaz dayanağını teşkil eden mantığa bir temel arama gereksiz veya beyhude bir arayış gibi görünebilir. Ancak özellikle mantıksal doğruların epistemik açıdan haklılaştırılması noktasında karşılaşılan ayrışmalar diğer felsefî konularda olduğu gibi bu konuda da iş

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Öğretim Üyesi

¹ Necati Öner, “Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Varlıkla İlişkileri,” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, (1969): 285.

² Öner, “Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Varlıkla İlişkileri,” 288.

³ Necati Öner, *Fransız Sosyoloji Okulu'na Göre Mantığın Menşei Problemi* (Ankara: Divan Kitap, 2011), 11-12.

başındadır. Mantığın temeli sorusu ekseninde mantıksal doğruların tabiatı ve bu doğrulara ilişkin bilginin karakteri felsefî düzlemde rasyonalizm, ampirizmden çeşitli uzlaşımıcılıklara (konvansiyonalizmlere) kadar varan farklı yaklaşımlar ve temellendirme/ haklılaştırma çabaları ortaya konulmuştur. Genel olarak bakıldığında, mantıksal doğruların rasyonel düşünmenin vazgeçilmez olması bu yöndeki haklılaştırma çabalarını bir tür döngüsellikle karşı karşıya bırakıyor gibi görünse de bu durum böyle bir faaliyetin zorunlu olarak kısır veya önemsiz olduğu anlamına gelmez. Bu noktada karşılaşılan döngüsellik esasen söz konusu doğruların açıklığını ve vazgeçilmezliğini dolaylı bir şekilde de olsa ortaya koyabilir. Nitekim mantık biliminin babası olarak bilinen Aristoteles, çelişmezlik ilkesinin temelselliğini (vazgeçilmez nihaî bir ilke olduğunu) vurgulayarak “diğer bütün aksiyomların da başlangıç noktası” olduğunu söylerken bu hususa işaret etmiştir. Ona göre, kesinlik bakımından bu ilke diğer bütün ilkelerden önce gelir; öyle ki bir varlığın (konunun) bir niteliğe aynı zamanda ve aynı cihetle hem sahip olması (yüklem olması) hem de sahip olmaması (yüklem olmaması) düşünülemez. Karşıt niteliklerin bir şeye aynı zamanda yüklem olması söz konusu olmayacağı için bir kimsenin karşılık veya çelişik içeren böyle bir şeye inanması da mümkün değildir. Aristoteles’e göre böyle bir ilkenin kesinliği apaçık olduğu için bir delillendirmeye ihtiyaç duymaz, zaten mutlak anlamda her şeyin delillendirilmesi de imkânsızdır.⁴

Öner’e göre “[i]lk bakışta pek basit görünen, hatta verimsiz bir ilke izlenimini uyandıran A, A’dır ifadesi, doğru düşünme için zihnin uyması gerekli baş ilkedir. ... zihnin diğer ilkelere uyabilmesi ancak bu ilkeye uymakla mümkün olur. Özdeşlik ilkesine uymayan bir zihin için, çelişmezlik ve üçün şikkın imkânsızlığı ilkeleri anlamsız kalır.”⁵ Bir başka ifadeyle, özdeşlik ilkesi (A, A’dır veya P, P’dır) o kadar temeldir ki onu kendinden başka önermeyle delillendirmek söz konusu olamaz, çünkü böyle bir önerme de söz konusu ilkeyi kaçınılmaz bir şekilde öngörmek, ona dayanmak durumundadır. Dolayısıyla bir delillendirme sonsuza kadar geriye götürülemeyeceğine göre bir yerde son bulmak durumundadır. Burada hâlâ bir döngüsellik olduğu düşünülse bile böyle bir ilkeyi öngörmeksizin bir delillendirmenin yapılamayacağı, yani bütün delillendirmelerin onu kaçınılmaz bir şekilde varsaymak durumunda oldukları gerçeğinden hareketle bir temellendirmeye/ haklılaştırmaya gidilebilir.⁶

⁴ Bkz. Aristotele, “Proving the Laws of Thought,” İng. çev. W. D. Ross, İçinde *Readings on Logic*, ed. Irving M. Copi, James A. Gould (New York: Macmillan Co., 1972), 131-132. Yine bkz. Öner, “Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Varlıkla İlişkileri,” 286-287.

⁵ Öner, “Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Varlıkla İlişkileri,” 286.

⁶ Bkz. John Hospers, *An Introduction to Philosophical Analysis* (London: Routledge, 1997), 58-59.

Epistemolojik açıdan bakıldığında “düşüncenin yasaları” olarak adlandırılan mantıksal ilkelerin kesinliği ve vazgeçilmezliği açık olmakla birlikte hâlâ bunların neden böyle olduğuna, hangi ontolojik zeminde böyle bir statüye sahip olduklarına dair bir açıklama beklemek doğal bir beklenti gibi durmaktadır. Platoncu bir gerçekçilik bu mantıksal ilkelerin temelini soyut varlıklara referansla açıklama yoluna giderken Kant bunun zeminini insan anlığına dayandırmaktadır. Kant’a göre nasıl ki bir kimse konuştuğu dilin gramerinden haberdar olmasa da kurallarına uygun konuşabiliyorsa aynı şekilde anlığımıza da bu şekilde hükmeden kurallar/ yasalar bulunmaktadır. Bu kurallar olmaksızın anlığımızın işlenmesi, yani düşünmemiz söz konusu değildir ve dışarıdan aldığımız bilgiyi bir kenara bırakıp anlığımızın işleyişi üzerine yoğunlaştığımızda bu kuralların *zorunlu* olduğunu, onlarsız düşünmenin mümkün olmadığını görürüz. Anlığımızın kullanım koşullarını ifade eden bu kurallar tecrübeden bağımsız, *a priori* bir şekilde ortaya konulabilir, çünkü “düşüncenin bu evrensel ve zorunlu yasaları” içerikten yoksun olup, *biçimseldirler*. Bu bağlamda düşüncenin zorunlu yasalarının bilimi olan mantık ile psikoloji arasındaki farka dikkat çeken Kant’a göre, bu yasaları psikolojiden çıkarsamak söz konusu olamaz, çünkü bu yolla ancak anlamanın *nasıl* gerçekleştiği gibi öznel ve olumsal birtakım yasalara varabiliriz.⁷ Oysa “[m]antıkta mesele *olumsal* değil, *zorunlu* yasalara; nasıl düşündüğümüz değil, nasıl düşünmemiz gerektiğine ilişkindir.”⁸

Buna karşın mantığı tecrübeye dayandırmak isteyen ampiristlerin karşı karşıya kaldıkları önemli sorunların başında Kant’ın da dikkat çektiği bu evrensel ve zorunlu karakterinin nasıl temellendirilebileceği hususu gelmektedir. J. S. Mill’in yapmaya çalıştığı gibi,⁹ böyle bir mantıksal zorunluluğu tecrübe dayanan tümevarımsal bir genellemeyle açıklamak pek mümkün görünmediğinden Mantıksal Ampiristler/ Pozitivistler bu mantıksal doğruları dilsel uzlaşma dayanan analitik bir yolla açıklamaya gitmişlerdir.¹⁰ Bu türden bir yaklaşımın en açık ve aşırı örneklerinden birini mantığın kurallarını dilin sentaktik kurallarıyla açıklamaya çalışan R. Carnap’ta görmek mümkündür. Öyle ki, ona göre, mantıkta herhangi bir ahlâkî sınırlama olmadığı için isteyen “kendi mantığını”, yani “kendi dil formunu” özgür bir şekilde inşa edebilir. Bu noktada kişinin yapması

⁷ Immanuel Kant, “The Formal Laws of Thought,” İng. çev. T. K. Abbot, İçinde *Readings on Logic*, ed. Irving M. Copi, James A. Gould, (New York: Macmillan Co., 1972), 35-37.

⁸ Kant, “The Formal Laws of Thought,” 37.

⁹ Bkz. J. S. Mill, “Generalizations from Experience,” İçinde *Readings on Logic*, ed. Irving M. Copi, James A. Gould, (New York: Macmillan Co., 1972), 143-145.

¹⁰ Bkz. A. J. Ayer, *Language, Truth and Logic* (New York: Dover Publications, 1952), 74-80.

gereken şey bunu “felsefî kanıtlar”la temellendirmek yoluna gitmesi değil, ilgili “yöntemleri”i ve “sentaktik kurallar”ı açık bir şekilde ortaya koymasındır.¹¹ Gramer ile mantık arasındaki yakın ilişkiye önem vermekle birlikte Carnap’ın bu analojisine tam olarak katılmayan W. V. Quine’a göre ise diğer doğrular gibi mantıksal doğrular da bir çocuğun dili nasıl öğrendiği ve bu dil yoluyla öğrendiğiyle ilgili olup mantıksal doğruları diğer doğrulardan ayıran onlarla aynı gramatik yapıya sahip cümlelerin de doğru olmasıdır. Bu konuda tecrübeyi esas alan Quine için mantık da gözden geçirilmeye açıktır, tıpkı “kuantum mekaniği veya izafiyet teorisi”nin gözden geçirilmeye açık tutulması gibi.¹²

Mantığın temeli konusunda daha çok analitik felsefe geleneğinde karşılaştığımız dilsel uzlaşıcılığa karşın Öner, *Fransız Sosyoloji Okulu’na Göre Mantığın Menşei Problemi* adlı eserinde mantıksal kavramları ve ilkeleri sosyolojik bir temele indirgemeye çalışın, deyim yerindeyse, bir “sosyal uzlaşıcılık” üzerinden değerlendirdiği söylenebilir. Şöyle ki: “Akılcılara göre ilke ve kategoriler doğuştan mevcuttur. Ampiristlere göre ise kazanılmışlardır. Bu kazanılma keyfiyetinin izahı birbirine zıt iki görüşün doğmasına sebep olmuştur. Birincisi psikolojizm, ikincisi sosyolojizmdir. ... Fransız Sosyoloji Okulu mensuplarınca temsil edilen bu görüşe göre mantığın esasını teşkil eden unsurlar toplumun eseridir.”¹³ Bu yaklaşımı ayrıntılı bir şekilde ortaya koyduktan sonra eleştirel bir bakış açısıyla değerlendiren Öner, bu bağlamda Lévy-Bruhl’ün daha önce ilkel insan zihninin bir tür “prelojik (mantık öncesi)” olması hasebiyle çelişmezlik ilkesinin zihniyetine tümüyle hükmetmediği şeklindeki düşüncesinden vazgeçtiğini, mantığın beşerî topluluklarda farklılık göstermediği fikrine ulaştığını belirtir.¹⁴ Öner’e göre, “çelişmezlik ilkesi, sonradan kazanılmış yani insan evriminin belli bir anında ortaya çıkmış bir ilke değil, insanla beraber varolan ve her toplumda geçerli olan evrensel bir ilkedir.”¹⁵ Böylece mantıksal kategorileri ve ilkeleri toplumsal bir temele indirgemenin

¹¹ Rudolf Carnap, *The Logical Structure of Language*, İng. çev. A. Smeaton (London: Kegan Paul, 1937), 52. Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Mehmet Sait Reçber, *Necessity, Logic and God*, (Basılmamış Doktora Tezi, King’s College, London, 1998), 51-76.

¹² W. V. Quine, *Philosophy of Logic* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986), 100-10. Yine bkz. W. V. Quine, *From a Logical Point of View* (New York: Harper & Row, 1961), 20-46.

¹³ Öner, *Fransız Sosyoloji Okulu’na Göre Mantığın Menşei Problemi*, 13. Öner’in özellikle *Fransız Sosyoloji Okulu’na Göre Mantığın Menşei Problemi* kitabındaki mantığın kaynağı konusunda yaklaşımları dair ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. A. Kadir Çüçen, “Mantığın Kaynağı Problemi,” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi: Prof. Dr. Necati Öner Armağanı* 40 (1999): 83-94.

¹⁴ Öner, “Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Varlıkla İlişkileri,” 289; *Fransız Sosyoloji Okulu’na Göre Mantığın Menşei Problemi*, 115.

¹⁵ Öner, “Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Varlıkla İlişkileri,” 289.

temellendirilmemiş bir düşünce olduğu sonucuna ulaşan¹⁶ Öner'e göre, akıl yürütmenin temelini oluşturan mantık biçimsel açıdan farklı zaman ve mekâna bağlı olarak bir değişiklik göstermez. Buna karşılık toplumun etkisi mantıksal formda değil, içerikte söz konusu olabilir.¹⁷ Dolayısıyla, Öner'e göre "[a]kıl fonksiyonunu yaparken zorunlu olarak tabi olduğu ilkeler vardır. Akıl veya mantık ilkeleri denilen bu ilkeler kazanılmış değerlerdir, doğuştandır."¹⁸

Mantığın düşünce ile ilgili oluşu onun zaman zaman psikolojiyle ilişkilendirilmesine neden olmuştur. Psikoloji ile mantık arasındaki benzerlik ve farklılıklar üzerinde fazla durmamakla beraber Öner'e göre, genel olarak bakıldığında "düşünce ile psikoloji uğraşır. Bu bakımdan psikoloji ile mantık arasında bir münasebet vardır. ... Düşünce olarak mantık, bir psikolojik problem olarak da ele alınabilir. Yani düşünce olarak mantık, hem psikolojinin hem de mantık biliminin konusudur. Bu iki bilimin sınırlarını kesin olarak çizmek pek kolay değildir."¹⁹ Bu noktada dikkat çekilmesi gereken hususlardan birisi elbette söz konusu düşüncelerin modal nitelikleridir. Yukarıda Kant'ın psikoloji ile düşüncenin zorunlu yasalarının bilimi olan mantık arasında gözettiği ayrımı değindik. Buna göre, bunlardan ilki düşünmenin *nasıl gerçekleştiği*yle ilgilenmek suretiyle bu konuda ancak olumsal bir sonuca varabilecek durumda iken ikincisi normatif bir şekilde *düşüncenin nasıl olması gerektiğine* dair yasalar ortaya koyar. Bu konuyu mantık ile doğruluk arasındaki önemli ilişki bağlamında muhtemelen en açık bir şekilde vurgulayanlardan biri G. Frege'dir. Ona göre doğruları keşfetmek bütün bilimler için bir amaç olduğu gibi, mantık için de bir amaç olmakla birlikte mantığı bu noktada ayrıcalıklı kılan "doğrunun yasaları"nı ortaya çıkarmasıdır. Çünkü düşünmek, herhangi bir iddia ve yargıda bulunmak, bir çıkarım yapmak mantığın ortaya koyduğu "doğruluk yasaları"na bağlı kalmayı gerektirir. Bu yasalara "düşünce yasaları" demenin mümkün olduğunu belirtmekle birlikte bunun psikolojik karakterdeki yasalarmış gibi anlaşılmasının tehlikesine işaret eden Frege, mantık ile psikoloji arasındaki bu ayrımı netleştirmek için mantığın amacının düşüncenin (veya iddianın) değil, "doğrunun yasaları"nı keşfetmek olduğunu savunur.²

Üçüncü şıkkın veya hâlin imkânsızlığı ilkesine karşı yapılan birtakım itirazlara bağlı olarak ileri sürülen çok değerli mantıklar sorusuna değinen

¹⁶ Öner, *Fransız Sosyoloji Okulu'na Göre Mantığın Menşei Problemi*, 89.

¹⁷ Öner, *Fransız Sosyoloji Okulu'na Göre Mantığın Menşei Problemi*, 115-116.

¹⁸ Necati Öner, *Bilginin Serüveni* (Ankara: Vadi Yayınları, 2005), 17.

¹⁹ Öner, *Fransız Sosyoloji Okulu'na Göre Mantığın Menşei Problemi*, 15.

²⁰ Gottlob Frege, "The Thought: A Logical Inquiry," İng. çev. P. T. Geach, *Mind* 65/259 (1956): 289-290.

Öner, bu konudaki birtakım çekincelere hak vermekle birlikte bunun söz konusu ilkeyi çürütmek yerine sadece uygulanmayan birtakım alanlardan dolayı sınırlı olduğunu düşünür.²¹ Sonuç olarak, bu “üç ilke sıklıdan sıklıya birbirine bağlıdır. Her üçünü bir ad altında toplayanlar bu bakımdan haklıdır. Bunlar aynı ilkenin farklı şekilde ifadeleri gibidir.”²² Bununla birlikte mantık ilkelerinin varlığa uygulanması konusunda Öner’in birtakım çekincelerinin olduğunu belirtmek gerekir. Zaman ve mekân içindeki varlıkların sürekli değişime konu olduğunu düşünen Öner’e göre, bu varlıkların özdeşlik ilkesine bağlı olduğu söylenemez. Bu noktada H. Z. Ülken’in değişimden söz edebilmek için değişmeyen bir şeyin olması gerekir şeklindeki “cevherci” düşüncesini dile getiren Öner, bunu “akla yatkın” ya da “mantıkî” bulmakla beraber tecrübe yoluyla temellendirilemeyeceğine işaret eder. Öner, özdeşlik ilkesi ile tecrübeye konu olan varlıklar konusundaki bu sorunun bu varlıklara ilişkin bir soyutlama/ kavramsallaştırma yoluyla aşılabilirliğini düşünür. Bu şekilde zihnin bir ilkesi olarak özdeşlik, zamanda ve mekânda yer almadığı için değişmeye konu olmayan bu varlıkların kavramlarına uygulanabilir.²³ Ne var ki bu durumda kavramların değişime konu olup olmadıkları üzerinde durulmaya değer bir nokta gibi durmaktadır. Bu bağlamda kavramların açıklığı ve seçikliği arasındaki ayrıma dayanarak Öner, bir kavramda değişmeyen seçiklik, değişenin ise açıklık olduğunu belirtirken bu değişimin nedeninin de insanın değişken olan epistemik gücü ve yönelimi olduğu kanaatinde.²⁴

Sonuç olarak, Öner’in mantığın veya mantık ilkelerinin temeli konusunda genel olarak onları insan zihninin işleyişine dayandıran, tecrübe yoluyla elde edilmediği için doğuştan, evrensel ve zorunlu ilkeler olarak akılcı bir bakış açısına sahip olduğu görülmektedir. Mantığın ontolojisi açısından onun “[m]antığın objeleri tıpkı fiziğin objeleri gibidir; onlar keşfedilir, yani varolan şeylerdir”²⁵ şeklindeki ifadeleri Platoncu realizmi anımsatsa da bu objelerden kastının “kavramlar, hükümler ve hükümler arası ilişkiler” olduğu ve bunların matematiğin objeleri türünden olup, gerçek olmadıkları şeklindeki düşünceleri *zihinselci* veya *kavramsalci* bakış açısıyla uyumlu görünmektedir.²⁶

²¹ Öner, “Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Varlıkla İlişkileri,” 289-292.

²² Öner, “Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Varlıkla İlişkileri,” 292.

²³ Öner, “Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Varlıkla İlişkileri,” 295.

²⁴ Necati Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1999), 94-95. Yine bkz. Necati Öner, *Bilginin Serüveni* (Ankara: Vadi Yayınları, 2005), 13-14.

²⁵ Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, 183.

²⁶ Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, 184.

Kaynakça

Aristotle. "Proving the Laws of Thought." İng. çev. W. D. Ross, İçinde *Readings on Logic*, 2nd ed., ed. Irving M. Copi ve James A. Gould. New York: Macmillan Co., 1972.

Ayer, A. J. *Language, Truth and Logic*. New York: Dover Publications, 1952.

Carnap, Rudolf. *The Logical Structure of Language*. İng. çev. A. Smeaton. London: Kegan Paul, 1937.

Çüçen, A. Kadir. "Mantığın Kaynağı Problemi." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi: Prof. Dr. Necati Öner Armağanı* 40 (1999): 83-96.

Frege, Gottlob. "The Thought: A Logical Inquiry." İng. çev. P.T. Geach. *Mind* 65/259 (1956): 289-311.

Hospers, John. *An Introduction to Philosophical Analysis*. 4th ed. London: Routledge, 1997.

Kant, Immanuel. "The Formal Laws of Thought." İng. çev. T. K. Abbot, İçinde *Readings on Logic*, 2nd ed., ed. Irving M. Copi ve James A. Gould. New York: Macmillan Co., 1972.

Mill, J. S. "Generalizations from Experience." İçinde *Readings on Logic*, 2nd ed., ed. Irving M. Copi ve James A. Gould. New York: Macmillan Co., 1972.

Öner, Necati. "Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Varlıkla İlişkileri." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (1969): 285-304.

Öner, Necati. *Felsefe Yolunda Düşünceler*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.

Öner, Necati. *Bilginin Serüveni*. Ankara: Vadi Yayınları, 2005.

Öner, Necati. *Fransız Sosyoloji Okulu'na Göre Mantığın Menşei Problemi*. Ankara: Divan Kitap, 2011.

Quine, W. V. *Philosophy of Logic*. 2nd ed. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986.

Quine, W. V. *From a Logical Point of View*. 2nd ed. New York: Harper & Row, 1961.

Reçber, Mehmet Sait. *Necessity, Logic and God*. Basılmamış Doktora Tezi., King's College, London, 1998.

